

**СПЕЦИАЛИЗИРАН НАУЧЕН СЪВЕТ ПО НОВА И НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ
ПРИ ВИСШАТА АТЕСТАЦИОННА КОМИСИЯ**

Валери Григоров Стоянов

КУМАНОЛОГИЯ

**Опит за историографско-рециптивистичен анализ на
проучванията върху един изчезнал народ**

Шифър: 05.03.21

**Документалистика, архивистика, палеография (вкл. историография и
източникознание)**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация за присъждане на научната степен
„Доктор на историческите науки“**

Рецензенти: проф. д-р **Василка Тъпкова-Заимова**
ст. н. с. I ст. д.и.н. **Елена Грозданова**
ст. н. с. II ст. д-р **Антоанета Запрянова**

София • 2003

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на разширено заседание на Секция *Помощни исторически науки и информатика* към Института по история при Българската академия на науките.

Дисертационният труд се състои от предговор, пет глави и шест приложения (включително структура на “Codex Cumanicus”, хронологичен обзор, индекс на цитираните автори, съкращения, библиография с 593 единици и илюстрации) в общ обем от 800 с.

Публичната защита ще се състои на заседание на Специализирания научен съвет по нова и най-нова история към ВАК на 29.01.2004 г. (четвъртък) от 15.30 часа в Големия салон – зала 102, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17 на БАН, ет. 1.

Материалите по процедурата са на разположение на интересуващите се всеки работен ден от 10.00 до 17.00 часа в Читалнята на Научния архив на Института по история при БАН, ет. 1 в същата сграда, след регистрация на пропусака.

Трудът е резултат на дългогодишно издирване, проучване и осмисляне на натрупалата се с времето научна книжнина за езика, произхода, етническата специфика, историята, бита и културата на куманите, които в продължение на три столетия са доминирали в причерноморската степ, взаимодействайки си с околните уседнали общества, преди да бъдат пометени в хода на монголската инвазия и техните отломки да се вляят в състава на вече съществуващи или намиращи се в процес на формиране източноевропейски нации. Той проследява релевантната литература *в хронологичен* план, давайки на места сравнително подробна информация за основните автори и произведения, по-важните идеи и хипотези, различните съпоставки, реконструкции и интерпретации, някои от които са запазили своята валидност до наши дни, докато други не са издържали проверката на времето и са били коригирани и/или модифицирани под влияние на допълнителните факти.

Изборът на темата е мотивиран от различни съображения – преди всичко от *липсата* на подобна разработка. В отнасящите се до куманската проблематика публикации се съдържат повече или по-малко подробни историографски прегледи, включени са също и библиографски справки за използваната литература, но те засягат разглежданите частични аспекти и затова остават познати най-вече на по-тесните специализирани кръгове на историците медиевисти и археолози и на лингвистите слависти и тюрколози. Двете основни хуманитаристични гилдии (на историци и езиковеди) се ползват по необходимост от постиженията на своите колеги, но без да бъдат в състояние да ги „проверят“ и без да се отчита еволюцията на възгледите, предхождаща формулирането на един или друг извод. Това често води до възприемането на изказаните някога хипотези като отдавна „доказани“ истини или до придържането към мнения, които вече са били „преодолени“. Междувременно обаче в областта се натрупа голям брой публикации, чието количество продължава да расте, бяха разкрити нови извори и привлечени допълнителни материали, оформиха се специфични изследователски „ниши“. Това засилва необходимостта от един историографски труд, в който – без да се предлагат конкретни отговори за „същността“ на куманите и без да се проследява като самоцел „историята на идеите“ – се прави опит да бъде разкрит пътят, по който се е развивало изучаването на този народ.

В науката осмислянето на отделните факти се съпровожда от съпоставки, анализ и синтез, преди да се конструира обясняваща ги хипотеза, която впоследствие може да се потвърди или обори от привличането на допълнителни податки или от прилагането на по-различна методика. Това важи и за историята, особено когато става въпрос за по-ранните епохи, за които липсва достатъчно надеждна информация. Проблемът с генезиса на [пра]българите, породил така конфронтиращи се хипотези, е само един от многото подобни примери, но въпросът за произхода и същността на куманите е бил някога не по-малко контроверзен. На определен етап резултатите от изследванията трябва да бъдат сумирани, за да се пристъпи към отсяване на „зърното от плевата“ и да се създадат новите гранични области и „бели полета“, неминуемо възникващи с разширяване на познанието. Това обаче не може да стане без да бъде представена в обобщен вид съответната научна книжнина, не само, за да се запази тя от забравя, но и за да бъдат улеснени по-късните изследователи при ориентирането им към един или друг проблем. Такава е и една от *целите* на настоящия труд

– да хвърли повече светлина върху различните по тематика и резултати произведения, „жалонирани“ проучването на куманите.

Куманската проблематика е интересна с разностранните си аспекти – както сама по себе си, т. е. с оглед на визирания народ (или по-скоро на етнически пъстрия конгломерат, който с времето е започнал да бъде обозначаван като кумани, половци и кипчаки), така също във връзка с руската, унгарската и българската история или например по отношение на сложния „гагаузки проблем“. Тя е от значение и за проучването на евразийската античност, тъй като елементи от бита, религиозните вярвания и погребалния ритуал на куманите показват сходства с тези на траките и скитите. Носенето на плитки от мъжете например е отбелязано не само за тюркско-монголските народи и китайците, но и за някои скитски племена. Изсипването от колчан над покойния на бели и черни камъчета, които са били показател за добрите и лошите му дни, така, както е представено в *“Слово о полку Игореве”*, също има паралели в една по-стара скитска практика. Ритуалното пиене от „подобна на лице“ чаша, т. е. от съд, приготвен от обкован със сребро или злато череп на виден противник, е засвидетелствано не само при печенезите, българите и „източните хуни“, но и при редица по-древни народи. Курганните погребения са общ евразийски обичай, чиито корени се проследяват в първите хилядолетия преди Р. Хр. Принасянето на човешки жертви на свой ред насочва към ранните култури от неолитната и бронзовата епохи, от което време навярно датират и изображенията на предците, държащи с двете си ръце чаша пред пъпа. Подобно на древните тюрки (тюрк[ют]ите) куманите също са почитали свещения сив вълк (boz kurt, „босый волк“), вярвали са в магическата му сила и в способността на шамана да се превръща във вълк, а тези техни представи са изключително стари и не само „алтайски“. Те са споделяни от туземните жители на Северна и Централна Америка, засвидетелствани са при европейските народи, включително сред траките, за които вълкът е бил посредникът между двата свята – този на живите и на отвъдното. Изглежда и куманите са го възприемали в тази му функция, поради което хан Боняк е потърсил във вълчия вой отговора на предците за изхода от предстоящата битка, с посичането на куче куманите са скрепили клетвения си договор с латинците, останки от кучета са открити и сред жертвените животни при половецките „каменни баби“. Всичко това засилва нуждата от един съпоставителен анализ на податките за духовния свят на т. нар. езически общества, за да се открият следите от забравените културни контакти и се установят пътищата на разпространение на един или друг феномен. Като поредно звено от веригата на медиатори и реципиенти куманите също заслужават определено внимание.

Но не само във връзка със скитите, прабългарите и гагаузите, а и с оглед на проблемите на „нововременната“ история куманската тема е доста *актуална*. Тя допринася за изучаване на механизмите при формирането и дезинтегрирането на нациите, които механизми днес не са много по-различни от тези през късното средновековие. Навярно етнически родствените на половците *ковуи* и *каепичи* са влезли заедно с части на торките, печенезите, берендеите и други по-малки огузоезични групи в съюза на т. нар. *черни клобуки*, чиито нерусифицирани отломки след разпада на Златната Орда може да са дали началото на едноименните *кара-калпаки* (‘черни калпаци’). Мигриралите към Унгария и Балканите кумани се втели в състава на местното население след сравнително продължителен процес на интеграция и на езикова асимилация. Подобна е била съдбата и на християнизирания половци в Грузия и Русия, докато потомците на онези кумани, които са се присъединили към тюркоезичните групи, възприели от хазарите юдаизма, са известни днес под названието *караими*. В Дагестан още преди монголската инвазия са се появили

кумиките като продукт от смесването между кипчакски и огузки племена, а в генезиса на също така кипчакските по език *карачаи* и *балжари* от Северен Кавказ се предполага участието и на български субстратен елемент. За останалите в „Половецкото поле“ потомци на куманите се е наложило обозначението „татари“ – различни по териториално разположение (кримски, поволжки, сибирски и др.) и особеностите на езика. Разпространението на исляма в Златната Орда и появата на редица политически формирования след нейната дезинтеграция е дало тласък на допълнителни етнодиференциращи и етноконсолидиращи процеси, довели до раждане на съвременните кипчакски нации на кримските и казанските *татари*, на *башкири*, *ногаи*, *казахи* и пр. Изучаването на всичките тези преобразувания в съпоставка с информацията за образуването на нациите в Европа и в другите части на света може да бъде от полза при конструирането на съответни *модели*, обясняващи възможностите за поддържане, развитие или трансформиране на колективната идентичност. Също спекулациите с ролята на куманите в генезиса на някои малцинства (*помаци*, *чанго*) или за „кристализиране“ на румънската държава се вписват в идейно-пропагандната конфронтация на възникнали едва през новото време национал[истич]ни концепции.

Така „куманологията“ излиза от общите рамки, определени от изследователския обект, и се превръща в мост към различни епохи, улесняващ диахронното разкриване на съпоставими факти, явления и процеси. Това завишава степента на нейната значимост и се явява допълнителен *мотив*, обусловил избора на темата. Самият термин е въведен тук умишлено, за да се обобщят разнообразните обекти, аспекти и направления в изучаването на куманите. Той има аналог в такива понятия като прабългаристика и кирило-методиевистика, с което и куманологията се конституира като интердисциплинарно направление, ползващо методите и резултатите на най-различни науки. Това направление, възникващо на границата между история, археология, етнология, фолклористика и езиковедие, и имащо допирни точки с византологията, с т. нар. *Nomadenforschung* и с комплексните научни области на славистиката и ориенталистиката (тюркология, иранистика и пр.), притежава вече многогодишна традиция, въпреки че досега не е било отделено в самостоятелна сфера на познанието. Към неговото *развитие*, сецифични *теми*, *проблематика* и *резултати* е обърнат погледът в дисертационния труд.

Ето защо хронологичните рамки на изследването се определят не толкова от времето на самостоятелното битие на куманите, колкото от отнасящите се до тях публикации. Долната граница е свързана с наченките на научен интерес в Европа към степните „конни народи“ (в това число и към куманите–половци), а горната е изкуствено „застопорена“ на прехода между второто и третото хилядолетие, когато темата е придобила вече собствени очертания и се правят опити за разкриване на все още непроучените детайли и за обобщено представяне на миналото, същността, бита, културата и по-късната историческа съдба на този народ.

Куманите дълго време са били определяни като „варвари“ не само в резултат на преобладаващо негативното отношение към тях в изворите, което е рефлектирало и върху по-късните проучвания, но и в унисон с представата за неспадащите към цивилизационните кръгове на древността и/или средновековието „безписмени народи“, намиращи се във фазата на „разложение на родово-племенното общество“ (на това по схемата на Морган отговаря „висшата степен на варварството“). Така те биват съпоставяни с обществата, които са съществували на границата между „пред- и ранноисторическия развой“, откъдето при разкриване на тяхната специфика се търсят отговори на традиционните в сферата на

праисторията въпроси – за хронологичните рамки, особеностите на материалната култура, стопанската организация, социалното устройство и духовния свят. Този „антропологично-археологически подход“ бива обусловен и от невъзможността да се възстанови собствената политико-събитейна история на куманите, поставени някога заради това в категорията на „неисторическите народи“. Изследователите са в състояние само да уточняват отделни факти, имена и дати, свързани с участието на номадите в историята на съседните страни и народи, но не и да разкрият хода на събитията вътре в тяхното общество. Поради тази причина куманите години наред са разглеждани главно с оглед на миналото на една или друга съвременна нация преди да станат самостоятелен изследователски обект, не на последно място и благодарение на езиковите проучвания след обнародването *Codex Cumanicus*. Така петте направления биват допълнени с още едно – лингвистичното, а това надхвърля рамките на „праисторическия модел“. Тъкмо в езиковата област се намира и съществена част от произведенията, изграждащи облика на куманологията.

Изворите, които я „захранват“, се разделят по традиционната схема на *писмени* и *неписмени*. Сред „писмените“ извори основно място заемат *първичните*, т. е. „съвременните“ и по-близките до епохата разноезични свидетелства (византийски, „западни“, руски и „източни“ – арменски, грузински, сирийски, арабско-персийски, китайски). Те биват допълвани с *вторичните* по-късни сведения от монголския и следмонголския период (информациите на Петахия, В. Рубрук, Пл. Карпини и др.), към които се отнася също ранната секундарна историческа книжнина. В „неписмените“ извори на свой ред се включват *материалните* (веществени, предметни) останки от поселения, обекти на бита, погребалния инвентар и каменните изваяния, а така също *абстрактните* податки – езиковите реликти (ономастика, заемки в други езици и пр.) и следите от религиозни вярвания и етнокултурни феномени, установими чрез анализ на изворовия материал в съпоставка с данните за родствени народи.

Комбинираното използване на този информационен масив е позволило да се обогати представата за „степните номади“ и да се прецизират и разширят конкретните познания за куманите. Много негови аспекти се разглеждат в отделни публикации, поради което той тук не е обект на специален анализ. Още повече, че не самите кумани, а историята на тяхното изучаване е основна *тема* на труда. Негова изворова база са всъщност научните изследвания в областта и то не толкова общите работи върху историята на страни и народи, с които номадите са се намирали в контакт, а предимно частичните разработки на един или друг детайл от куманската проблематика.

Като историографско проучване книгата съчетава доколкото е възможно хронологично–тематичния принцип с прилагането на дескриптивно–аналитичния подход. В крайна сметка всеки историк [пре]разказва за особеностите на разглеждания „обект“. В случая се дава информация за изложеното досега по куманската тема, като се запазва при необходимост „оригиналното“ изписване на термини и имена (така, както е било предпочетено от съответните автори), за да могат те да служат и при съпоставки. Това на места е довело до използването на различни знаци в транскрипцията на едни и същи лексеми. Акцентът е поставен върху специализираната литература; съществено място заемат приносите на тюрколозите. Пропуснати са популярните и лаицистични изложения, отразяващи представи, повлияни от идейно-политически развития в съвременността. Към отделни автори ориенталисти са посочени под линия и други техни публикации, несвързани с куманската проблематика, но специално издирени, систематизирани и приложени като

заглавия, за да бъде зачетено научното им творчество, за да се хвърли повече светлина върху развитието на „изтокознанието“ (в крайна сметка Европа и християнската цивилизация са само една и то по-малката част от света) и да се поднесе на читателя библиографска информация по някои важни теми от тази необятна област на познанието.

* * *

Дали като парадокс или по силата на някаква закономерност научният интерес към куманите започва да се проявява едва когато те вече са слезли от историческата сцена, а потомците им отдавна са се влели в състава на съседните народи (татари, грузинци, руси, власи, маджари, българи и др.), асимилирайки се с тях и участвайки в нови етногенези, довели до формирането на местни етнографски групи и на днешните „кипчакски“ нации. Разбира се, за куманите споменават съвременните им хронисти и близките до тяхната епоха по-късни историци, чиито сведения изграждат първичната изворова база за изучаването на този народ. Но не само руските летописци, а така също грузинските, византийските и латиноезичните автори от средновековна Европа, както и техните мюсюлмански (персийски и арабски) колеги или китайските биографи от монголския период се спират на куманите (половци, кипчаки) само доколкото разглеждат политическите събития в описваното от тях време. И тъй като то е изпълнено с бурни конфликти, в които номадите играят активна роля, било по собствена инициатива или привлечени на страната на една или друга от противостоящите си групировки, информацията за тях е не „самоцелна“, а подчинена на общия ход на изложението – традиция, продължена и в по-късните национални историографии.

В този смисъл не е случайно, че конкретният интерес към куманите се пробужда с развитието на историческата наука през XVIII-XIX в., когато в Европа започват критично да се оценяват и използват старите писмени свидетелства, когато се заражда новата научна област „ориенталистика“, когато се оценява значението на езика за определянето и групирането на отделните народи, когато се полагат основите на археологията и етнографията, когато биват разработени по-прецизни научни методи на историческия анализ. Това е времето на възникване на идеята за етнически обусловената нация, за чието консолидиране допринасят и митотворчествата на националните историографии. В този романтичен период акцентът на изследване започва да се поставя върху миналото на собствения народ и взаимодействията му с неговите съседи, а това до голяма степен превръща историята също в „етноцентрична“ наука. От тук и любопитството към онези източни племена, чиито миграции са променяли етнополитическата карта на континента.

Закономерна е проявата на интерес към Изтока и неговата история (в частност към куманите) по още две причини. От една страна това съвпада с неутрализирането на османската заплаха. С разгрома на Кара Мустафа паша край Виена (1683) и поражението на турските войски при Мохач (1687) започналото изтласкване на империята от Европа стимулира желанието за по-добро опознаване на вековния противник. Това довежда до първите по-задълбочени проучвания на неговото минало и език, увенчани с трудовете на Ф. Менински, Де ла Кроа и Й. Хаммер. По същото време протича и процесът на европеизация на Петровата Русия, разпростряла се до бреговете на Тихия океан и включила в своите имперски граници десетки чужди народи. След като опасността от Изток изчезва е много по-лесно от позициите на победителя да се пише спокойно за „умиротворените“ вече „азиатци“, било татари, монголи, иранци, индийци или китайци. Растящата тежест на Русия в европейската политика поражда на свой ред интерес към нейната история, в това число и към миналото на неславянските народи. От друга страна тази своеобразна „реконквиста“ е

продължение на започналата още в предходните векове експанзия на християнска Европа, поставила я в контакт с редица чужди култури. Тяхното по-добро разбиране е необходимо за налагане на европейските търговско-икономически интереси, за целите на мисионерството или за осъществяването на практическото администриране в колониите. Така поради чисто прагматични нужди в Европа се поражда „ориенталистиката“ като комплексно научно направление за езиците, историята, културата и религията на източните народи. И ако дотогава информацията за Изтока се черпи най-вече от описанията на пътешественици като М. Поло, В. Рубрук, П. Карпини и др., то през XVIII в. започва да бъде привличан и автохтонен изворов материал, което позволява на Жозеф Дегин (1721-1800) да очертае в по-общи рамки историята на хуните, тюрките, монголите и „другите западни тартари“.

Разбира се, по това време куманите са включени в етнически неразчлененото море на източните конни народи и занапред те още дълго ще бъдат обърквани с печенези, узи или дори сармати, преди да се пристъпи към тяхното по-прецизно разграничаване като един различен етнокултурен конгломерат. За това безспорно допринасят развитието на тюркологията, разкриването на езиковия материал в „*Codex Cumanicus*“ и на източните влияния в „*Слово о полку Игореве*“, изследването на ономастичните податки, съпоставителният анализ на сведенията от разноезични извори (руски, унгарски, византийски и „източни“), както и постиженията на археологическата наука.

Така формирането на куманологията представлява сложен и продължителен процес, обусловен от нарастване на интереса към изследвания обект и от еволюцията на онези хуманитарни науки, с помощта на чиито методи се разкриват характерните особености от миналото на куманския народ. В нейното изграждане и развитие участват различни специалисти (исторници, археолози и езиковеди; слависти, византолози и тюрколози; китаисти, арабисти и пр.), а това определя комплексния характер на дисциплината. Тя има свои периоди на развитие, както и специфични тематични направления, чиято съвкупност очертава параметрите на областта.

Трудно е да се дефинират хронологично етапите в изучаването на куманите. Не само защото те понякога зависят от дейността на отделни изследователи и научната им „продукция“ (П. Голубовски, Й. Маркварт, Д. Расовски, С. Плетньова, О. Прицак, П. Голден и др.) или от преобладаващата в даден период тематична насоченост на проучванията (език, история, материални останки), но и понеже изказани някога хипотези биват „реанимирани“ в далеч по-късни по време изследователски трудове (срв. П. Сум в XVIII в. и С. Плетньова през XX в. или Й. Маркварт и работите на О. Прицак и П. Голден). Ето защо и тук изучаването на куманите е разгледано условно:

- а). до края на XIX в.,
- б). в първата половина на XX в.,
- в). до 70^{-те} години на същия век и
- г). до края на столетието,

без да се прави опит за някаква по-прецизна систематизация. Първоначално куманите са дискутирани заедно с печенезите и узите (П. Голубовски) и тази практика е запазена и през XX в., когато интересът е насочен *общо* към късните номади и техните материални останки, към техните следи в ономастиката (топонимика и антропонимика) на отделни региони или към предтурския и предтатарския тюркски суперстрат в съвременните „източноевропейски“ езици. Още в XVIII в. обаче куманите биват отделени от печенезите, а през XIX в. протича и тяхното отграничаване от узите (торките), независимо че отделни

автори продължават и в първите десетилетия на ХХ в. по инерция да отъждествяват *кумани* и *узи*. Публикуването на “*Codex Cumanicus*”, чиито тюркски записи дефинитивно биват отнесени към езика на *куманите (половци)*, дава мощен тласък в тяхното изучаване. Нов подтик в областта е предизвикан от труда на Й. Маркварт, в който, въз основа на редица източни податки, са очертани предисторията и първоначалните миграции на този „конен народ“. Резултатите от археологическите проучвания на С. Плетнъова и А. Палоци-Хорват, а също работите на редица тюрколози като Д. Немет, Д. Дьорфи, Л. Рашони-Надь, А. Тице, Н. Баскаков, И. Мандоки-Конгур и др. на свой ред допринасят значително за развитието на куманологията. Особено ценни в това отношение са приносите на О. Прицак и П. Голден от последните десетилетия на ХХ в., които продължават на едно по-високо равнище традицията, положена от Й. Маркварт.

Също и направленията в изучаването на куманите са твърде различни. На първо място това е темата за тяхното *минало*. Тук влизат работите за взаимоотношенията на Киевска Рус, Византия и Грузия с ездитните народи, за заселването на кумани в Унгария и на Балканите, за ролята им в историята на Източна Европа и пр., както и за определянето на техните територии (Половецкото поле, „Кумания“, Дешт-и Кипчак). Към този кръг от въпроси спадат още изследванията върху „предисторията“ на куманите (кипчаките) и тяхното място в етногенетичните процеси на Централна и Средна Азия, както и за евентуалните им потомци от района на Кавказ и Крим, на Средна и Източна Европа, Мала Азия и Египет. Но този исторически дискурс до голяма степен е подчинен на нуждите на националните историографии и това влияе върху интерпретацията на изворовия материал. През ХХ в. историческата тема значително бива обогатена от приносите на *археологията*. Нещо повече, някои от основните трудове в областта са дело тъкмо на археолози, които съпоставят писмените податки с резултатите от своите проучвания, за да локализируют главните поселищни зони и да характеризират материалната култура на куманите, предлагайки също хипотези за организацията на тяхното общество, за спецификата на номадската им икономика и за особеностите на духовната култура. Тук наред с куманските погребения и разкрития погребален инвентар носители на комплексна информация са „каменните баби“, превърнали се в тематично подзвено на „историко-археологическото“ направление. Разностранна е насочеността и на *езиковите* проучвания, които са групирани около анализа на основни писмени паметници (*Слово о полку Игореве*, *Codex Cumanicus*) и типове лингвистичен материал – не само ономастичен (етноними, антропониими, топоними), но така също и отделни тюркизми, проникнали евентуално чрез куманите в руски, румънски, унгарски, български и други „източноевропейски“ езици. В по-далечен план тук се причисляват и изследванията върху „армено-кипчакските“ и „арабо-кипчакските“ извори, хвърлящи допълнителна светлина върху спецификата на ранния кипчакски език. Сред палитрата на тематичните направления (респективно на науките, обслужващи куманологията) би трябвало да се спомене накрая и *фолклористичното*, което – макар и по-слабо застъпено – има заслуги за обогатяване на познанията ни в областта с данните, съдържащи се в трудовете на В. Пархоменко и В. Гордлевски или например с резултатите от съпоставителните анализи на А. Тице.

Така, благодарение на няколко поколения от изследователи (историци и езиковеди, археолози и етнологи, литературоведи и фолклористи, византолози, слависти, тюрколози и други видове „ориенталисти“) днес за куманите се знае далеч повече от онова, което е било известно за тях преди повече от век, когато започват по-интензивните проучвания върху техния произход и специфика, история и език. В изграждането на куманологията присъстват

редица обективни и субективни моменти, когато въвеждането на нов извор в научен оборот е пораждало множество публикации, на свой ред катализирали допълнителни изследвания в областта, или когато даден автор се е ангажирал по-дълго с куманите, оставяйки дълбока следа в историята на тяхното изучаване. Спецификата на куманската историография не може да се разбере без отчитане и на въздействието на „околната среда“ върху изследователя, защото той е „продукт“ на своето време, което рефлектира в творчеството му като методология, като научна концепция, а и като отношение към разглеждания обект. Ето защо господстващите обществени идеи, политическите събития и характерните за времето културни и/или духовни нагласи неизменно са влияели при интерпретирането на куманската тема. Достатъчно е да си припомним колко дълго (и в „просветения“ XVIII в.) учените са посягали към библейските генеалогии, за да намерят мястото на куманите сред потомците на Сем и Яфет при определяне на тяхната етническа принадлежност. По-късно през XIX в. и в първите десетилетия на XX в. куманите са били отъждествявани с узите, не само поради непрецизността на изворите податки (унгарското *куни* понякога се отнася до узите и печенезите, а архаизираното византийско *скити* самт по себе си не говори нищо, ако не се съпостави с други сведения), но и по силата на традицията. Джансзов (1912) разграничава например подобно на Сум половците от куманите (първите той свързва с печенезите, а вторите - с [ог]узите). Младенов (1931) също пише в духа на Иречек (1876) за „узи-кумани“, когато се спира на предтурските тюркски езикови следи и на въпроса за гагаузите. Навярно би било полезно да се проследи представата на българските историци за куманите. Това обаче е от интерес единствено за историята на българската историография. И тъй като акцентът в нея е поставен другаде, то едва ли могат да се очакват по-особени приноси извън сферата на взаимоотношенията между номадите и средновековния български народ, докато в останалите области се възприемат изказаните вече мнения на по-тесните специалисти.

Националният подход към историята безспорно рефлектира върху куманската тема. С малки изключения почти всички стари автори се спират на куманите (куни, половци) предимно във връзка с миналото на собствения народ. Това особено е валидно за Русия и Унгария, където куманите са обект на засилен научен интерес още през XVIII–XIX в. Но докато унгарците виждат в тях по-късни родственици на старите маджари, търсейки континуитета между Атиловите хуни, собствените предци и допълнителните заселвания в Панония на отломки от печенезите, куманите и ясите, превърнали се в интегрална част на унгарската нация, то положението в Русия е далеч по-различно. Тук години наред (и в съветския период) върху работите в областта се чувства влиянието на „татарския комплекс“, който като че ли се е превърнал в един от основните елементи за формиране на руската национална идентичност. Борбата със степта е неизменен мотив в литературата, посветена на Киевска Русия, допринасящ за отграничаването на „своите“ (славяните, уседналите земеделци) от „чуждите“ (тюрките, номадите скотовъдци). Към нея се наслажда представата за стражевата роля на Русия, предпазила Европа от „азиатските пълчища“, а оттук – и за нейната мисия като преден пост на християнската цивилизация пред ислямския натиск. Това противопоставяне се подсилва от имперското разрастване на Изток, когато русите стават администратори и „културтрегери“ в овладените земи, помагайки за тяхното модернизирание за сметка на традиционната местна култура. То така дълбоко се вкоренява в обществените представи, че проявите на позитивно отношение към номадите и изтъкването на въздействието на тяхната култура върху руските славяни срещат сериозна съпротива. Още Карамзин (1816), а след него и Устрялов (1837) са определяли степните народи като

„неуморни/люти злодеи“, които са забавили стопанското развитие на Русия – теза, доразвита по-късно в трудовете на Аристов (1866) и водещите руски историографи. За Куник (1855) номадите са били „неисторични“ и „низши породи на човечеството“. Погодин (1857) също смята половците за „хищно“ чергарско племе, живеещо от грабежи, а Соловьев (1870) аргументира вече тезата за „исконното“ съперничество на Азия и Европа, борбата между „гората и степта“ (респективно между уседналите земеделски и скитащите пастирски народи, между градската култура и номадския бит), като изтъква ролята на руския отпор срещу „степта“ за съдбата на европейската цивилизация. Възникнала по време на руско-турските войни от XIX в., тази теория идеологически обслужва политиката на имперското разширяване и е приета от повечето руски историци (Ключевски, Чичерин, Милуков). Към „борбата със степта“ Костомаров (1903) и Грушевски (1904) добавят също идеята за борбата между двете държавотворчески начала в староруската история – федеративното (украинско) и единодържавното (великоруско) начало, повтаряйки заключенията на Голубовски (1884), че номадите са допринесли за запазване на стария политически ред и за отслабване на руския юг за сметка на севера. Наистина доста преди него Затыркевич (1874) е смятал, че борбата между уседнали и номади е била „движещото начало“ и в руската история – източните конни народи са повлияли за възникването на руската държава, а с нейното разширяване към степта номадите са станали преобладаващо население, държавата се е „варваризирала“, като с времето завоювани и завоеватели са се слели в един народ. Той обаче е бил упрекван за тази си „измислена теория“. В първата половина на XX в. Покровский (1925) се опитва да подложи на преценка представата за номадите като някаква „тъмна азиатска сила“, показвайки че за Киевска Русия Изтокът е бил онова, което после е станала Западна Европа за Русия на Петър Велики. Пархоменко също оспорва тезата за „цивилизаторската роля“ на Киевска Русия и подчертава, че културата на номадите не е бедна, а те съвсем не са били „варвари“. Но той (както след него и Гордлевски) са критикувани от традиционно настроените историци. Кудряшов (1947) отново представя Русия като „щит на европейския запад“, а Попов (1949) пише за „разбойническия нрав“ на номадите, за „хищните държави–орди Крим и Казан“, за „руската стихия“ и за славянските дружини, които са помели половците и са сразили „и мощта на татарите, и силата на германците“.

Вероятно под въздействие на старата руска историография подобни идеи отрано са се разпространили в сръбска и българска среда, но тук те са насочени главно срещу „турския поробител“. В националните балкански историографии също присъства тезата за задържащото влияние на османското владичество върху развитието на местните народи. Както и за ролята им на „жертви“ в защита на подстъпите към Европа. Дори в края на XX в. сърбите/българите продължаваха да се [само]възприемат (бел.Ж.В. по-точно самозалъгват) като „щит“ на „християнския свят“ пред новото ислямско настъпление – една теза, използвана за мобилизиране на сръбския национализъм в процеса на разпадането на бивша Югославия. В България „етническият въпрос“ намери по-цивилизовано разрешение, но и тук в продължение на десетилетия „турският проблем“ продължи да рефлектира върху състоянието на историческата наука. Даже възобновената през 90-те години идея за „иранския“ произход на древните българи оставя привкус на изявен „антитюркизъм“, напомнящ мотивите на М.Дринов от XIX в. при определяне на „славянското“ българско потекло. В това отношение „татарският комплекс“ в Русия и „турският проблем“ в България се намират в определена корелация.

Зависимостта на изследователите от извъннаучни фактори (от политическите и духовни процеси, характеризиращи тяхното време) се проследява и в други страни. Когато в Унгария бива основано дружеството Turán (1910) Маркварт завършва труда си за куманите, който ще допълва в продължение на следващите четири години. Но докато „туранците“ наблягат на градивната роля на „тюркството“ (оттук и на маджарите) в световната история, немският иранист не крие негативното си отношение към куманите и османските турци, които са се били доказали като „общовредни хищници за културния свят“. Той съжالياва за изхода на втората балканска война и осъжда немската подкрепа за „масовия убиец“ Абдулхамид II, но остава изолиран сред „туркофилските настроения“ на кайзерова Германия в навечерието на Първата световна война. Настъпилите след нея политически промени също влияят върху изследванията в областта. Засиленият румънски национализъм и наложената в Трансилвания румънска „интеграционна“ политика подтикват Рашони да напише своята „*Valacho-Turcica*“, в която, както и на други места, показва значението на „тюркския елемент“ за възникването на румънската държавност. Обратът в самата Турция с провежданата от Мустафа Кемал революционна модернизация на страната поставя въпроса за намирането на нова „неосманска“ турска национална идентичност. Тя се конструира на базата на общия „турански“ произход, който интегрира историята и културните постижения на всички тюркски (и алтайски) народи. Към това биват добавени „азианческите“ малоазийски култури, за да се стигне до „слънчевата теория“ за езика, поставяща в основата на човешкото развитие предците на днешните турци. В този контекст куманите („кипчакските турци“) стават градивен елемент в източноевропейската история, обусловил също възхода на средновековната българска държава и затвърдил „тюрското присъствие“ на Балканите далеч преди пристигането на османците. С тях биват свързвани и „помачите турци“, в които турската националистическа пропаганда вижда потомци на кумани-мюсюлмани, „забравили“ майчиния си език поради непрекъснатия български натиск и славяноезичното обкръжение.

Въпреки псевдонаучните тези на турската национал[истич]на историопис, не може да се отрече голямата роля на тюрколозите и ориенталистичните школи (руска, унгарска, немска, а напоследък и американска) за възхода на куманологичните изследвания. Защото тъкмо интерпретациите на тюркския езиков и фолклорен материал съчетани с данните от „източни“ и „западни“ исторически извори и в комбинация с резултатите на археологическите проучвания, на съпоставителната етнология и антропология, позволяват да бъде разкрита по-комплексно характеристиката на разглеждания обект. В този смисъл „куманската историография“ до голяма се обуславя и от специфичните постижения на световната тюркологична наука.

* * *

В дисертацията последователно се проследява развитието на представата за куманите от началото на Новото време до наши дни. В *Предговора* (с. 1-10) се излагат мотивите за избора на темата, изтъква се нейната значимост и актуалност, маркират се целите, хронологичните и тематичните рамки на изследването, засяга се въпросът за методологията и изворовата база. С благодарност са споменати лица и институции (особено Фондация Александър фон Хумболт), които по един или друг начин са допринесли за реализирането на труда. Първата глава е посветена на *Куманската тема в географските и историческите трудове до края на XIX век* (с. 11-88). Обърнато е внимание на библейските генеалогии за произхода на куманите от Сим или от Яфет, откъдето старите

историци са ги отъждествявали с узи, торки, печенези или с готи, сармати, скити и други антични племена.

Същите схващания битуват в научната мисъл и по-късно, когато се предприемат първите частични опити за определяне на етническата принадлежност на този изчезнал народ (например в работите на Гатишчев, Прай, Тунман, Енгел, Сум). До появата на Шльоцер обаче потеклото на древните народи продължава да бъде извеждано от Ной и неговите синове. Август Шльоцер е онзи голям изследовател на Източна Европа, който повлиява най-много за изграждането на нов поглед към миналото на тази част от континента. Той пръв обръща гръб на старите легенди, смятани дотогава за свещен извор на ранната история и се противопоставя на традиционните етимологии, настоявайки, че народите трябва да се групират въз основа на техните езици, а не според други – често съмнителни критерии. За него историята е точна наука, изградена върху достоверни документи и тя свършва във времето там, където секва изворовият материал, или където липсата на лингвистични податки не позволява да се правят езикови съпоставки. От тези принципи Шльоцер се ръководи във всичките си трудове. Особено прецизно е приложен критичният му подход в проучването на миналото на трансилванските саксонци, съдържащо най-добрият за XVIII в. обзор на куманската история. Противно на много свои съвременници ученият смята „половци“ и „кумани“ за две имена на един и същ народ, подобно на „немци и германци“. Той пръв се опитва да разграничи куманите от печенезите, въпреки сведението на Анна Комнина, че те са били „сродноезични“ (ομογλωττοι) и въпреки очевидното сходство в номадския им начин на живот. За Гьотингенския историк е пределно ясно, че „характерът на нациите зависи от равнището на обществото, в което те живеят, и еднаквите състояния предизвикват дори сред различни народи еднакви видове поминък и обичаи“, откъдето не бива да се правят прибързани изводи за езиково или етническо родство. И макар да се съмнява в думите на Лайбниц за наличието на някакъв „*dictionary of the language of Cumania*“, той изразява надеждата, един ден да бъде открит някой все още жив азиатски език, чрез който да се обяснят стотите запазени в изворите кумански собствени имена, а с това да се определи окончателно и етническият произход на „двете големи нации“ – печенежката и куманската.

„Речникът“, за който пише Лайбниц обаче, се оказва реален. Той е споменат в научната литература още през 1650 г., а в 1769 г. секретарят на граф Й. Телеки и бъдещ професор по дипломатика Д. Корнидес успява да препише първите му 22 страници, стигайки до извода, че куманите са кипчаки, а езикът им е татарски диалект. В 1824 г. материалът е преоткрит и четири години по-късно частично обнародван от Ю.Клапрот.

Изданието хвърля светлина върху езика и етническата принадлежност на късносредновековните номади в Европа и дава тласък за тяхното по-нататъшно проучване. И ако в началото на века големият руски историк Карамзин е в състояние само да разграничи половците от останалите ездитни народи, то по-късните изследователи вече определено ги отнасят към обширната „тюркско-татарска“ общност. В средата на столетието М. Погодин отпечатва и един списък с „половецки“ слова, открити от княз М. Оболенски в ръкописния „чети миней“ на московския митрополит Макарий († 1563).

След тези две изворови публикации куманите все по-често започват да бъдат смятани за тюркски народ (приносителите на Беляев, Самчевски, Куник, Погодин осветяват значението им за историята на Киевска Русия) и само в унгарската историография все още битува схващането за маджарско-куманското родство. Това кара Р. Рьослер да влезе в спор с Пал Хунфалви, за когото езиците на печенезите и куманите са били „ако не идентични, то

много близко родствени с унгарския“. За да докаже несъстоятелността на тази теза, Рьослер съпоставя лексеми от Клапотовата публикация с техните тюркски и унгарски съответствия, показващи „огромната пропаст между куманския и маджарския“. През втората половина на века ценни разработки предлагат В. Василевски, В. Григорьев и Я. Аристов, появява се и ново тълкуване на името *половци*, което по-късно заляга в основата на интерпретациите на етнонима, както и оригиналната студия на О. Блау. Но може би най-важната стъпка в областта е направена в 1880 г., когато граф Г. Кун издава пълния текст на „куманския речник“ и му дава името, запазило се до днес – “*Codex Cumanicus*”. С тази публикация се слага начало в изследването на самия манускрипт и в анализирането на неговото съдържание, а това поражда цяло направление в куманоложките проучвания. Още тогава В. Радлов въвежда податките от Кодекса в тюркологичен „оборот“ и впоследствие те биват многократно анализирани като носители на информация в езиков и културно-исторически план. С разширяване на познанията се създават условия за превръщане на куманите в самостоятелен обект на научния интерес. За това до голяма степен допринася П. Голубовски, предложил в края на XIX в. първия обобщаващ труд върху печенезите, торките и половците в руската историопис. Той дефинитивно показва, че *кумани*, *кипчаки* и *половци* са били един и същ народ, различен от *узите* (*торките* в руските летописи), с което прави „пробив“ в битувалата от XVIII в. до първите десетилетия на XX в. представа за тъждеството на узите и куманите.

Втората глава се спира на ***Разширяване на проблематиката през първата половина на XX век*** (с. 89-244). Обърнато е внимание на опита на Б. Мункачи да открие в говора на молдавските *чанго* фонетични следи от куманския език, разгледани са многобройните приноси на В. Банг във връзка с “*Codex Cumanicus*”, както и работите в това отношение на Д. Немет и Я. Гжегожевски от преди Първата световна война. По същото време към темата за куманите започват да бъдат привлечани и тюркските заемки, засвидетелствани в най-стария руски епос “*Слово о полку Игореве*”. Изучаването им формира по-късно отделно тематично подзвено на куманологията и създава край славистичната и една тюркологична традиция в изследването на уникалния паметник. Нейното начало е поставено през първите десетилетия на XX в. с дискусията между П. М. Мелиорански и Ф. Е. Корш. Но може би най-значимият труд от онова време, оставил траен отпечатък в куманоложката проблематика, е комплексното изследване на Й. Маркварт върху народността на куманите. Затова на него в главата е посветен отделен параграф. Изключителната сложност на темата, богатата палитра от въпроси, които тя поставя и широкият времеви и пространствен диапазон, в който ученият търси тяхното решение се отразяват и в двете най-важни рецензии върху труда. Техните автори П. Пелио и В. Бартолд са принудени до голяма степен да възпроизведат повествованието на Маркварт, преди да добавят своите критични бележки.

В следвоенния период, особено през 20^{-те} и 30^{-те} години на XX в. нарастват лингвистичните проучвания върху едни или други податки, имащи отношение към куманите и говорения от тях език, задълбочава се изучаването на “*Codex Cumanicus*”, появяват се работи, хвърлящи нова светлина върху същността, историята и културното наследство на куманите и тяхното взаимодействие със съседните страни и народи. Така се очертават три основни, свързани помежду си направления (език, *Codex Cumanicus*, история) в разработването на куманската проблематика. Към тях с времето са добавени нови тематични „звена“ (*Слово о полку Игореве*, куманска ономастика, „каменни баби“ и пр.), както и „периферийни“ теми, до голяма степен отнасящи се косвено до куманите, които

условно могат да бъдат обобщени в една смесена група „Varia“. Особено плодотворни в този период са изследванията върху Кодекса на А.Самойлович, Т.Ковалски, С.Малов, Д.Немет и Д.Расовски. В Копенхаген К. Грьонбек издава първата фототипна репродукция на паметника, а шест години по-късно предлага в допълнение и речник на куманския език – една великолепна лексикографска публикация, обхващаща първата сравнително пълна фонетична и лексико-граматична интерпретация на тюркския материал на *“Codex Cumanicus”*. От това време датира и един от най-пълните приноси върху историята на паметника, представляващ също библиографска рядкост поради ограничения тираж на поредицата, в която е публикуван. Това е студията на Д.Дьорфи, подлагащ на систематичен анализ не само съдържанието, но и външните белези на манускрипта, а така също и историческите условия, при които Кодексът е могъл да бъде изготвен до вида, в който е достигнал до нас. Работата на Дьорфи представлява крайъгълен камък в изучаването на *“Codex Cumanicus”*. Неговите аргументи за историята на възникване на манускрипта са възприети от А. фон Габен и Л. Базен, а повторното проучване на хартията и водните знаци, предприето от Д. Дрюл, потвърждава в основата си изводите на унгарския учен.

До средата на ХХ в. се появяват значителен брой изследвания върху единични слова или групи от думи, които могат да бъдат отнесени към (или етимологизирани чрез) куманския език. Доста значими работи се свързват с името на Дюла Немет – един от най-видните унгарски тюрколози на двадесетия век, по-късно член на Унгарската академия на науките и директор на нейния Институт по лингвистика. В междувоенния период се появяват и първите работи на Л. Рашони, който пет десетилетия анализира тюркските (и в частност куманските) ономастични податки, допринасяйки не само за обогатяване на познанията ни върху миналото на Източна Европа, но и за по-доброто разбиране на специфичните особености на тюркската антропонимика. Оттогава са и няколко публикации на Ст. Младенов върху произхода, вариантите и етимологията на отделни кумански лични имена (Елтемир, Асен, Белгун), както и статията му за печенезите и „узитекумани“ в България. Към края на междувоенния период, повече от три десетилетия, след като Мелиорански обръща внимание на тюркските елементи в *“Слово о полку Игореве”*, за пръв път този паметник отново бива изследван с оглед на съдържащи се в него „източни“ податки. В издаваната от руските учени емигранти в Прага, а с избухването на войната – в Белград, великолепна поредица на името на княз Н. Кондаков, бива включено кратко приложение, посветено на СПИ, дело на Н. Тол, Л. Рашони и Д. Расовски.

Въпросът за средновековните тюркски номади, проникнали в Източна Европа, за разграничаването помежду им и за етническата идентификация на техните отломки, а така също за отношенията им с уседналите съседни страни и народи, се разглежда в редица изследвания с определено историческа насоченост, например в работите на Б. Кошани, А. Брус-Босуел, Н. Йорга. В междувоенния период в съветска Русия протича процес на преосмисляне и критична преоценка на руската „дореволюционна“ („дворянска“ и „буржоазна“) историография от позициите на наложената във всички сфери на духовния живот „марксистическа“ идеология. Особено се откояват в това отношение трудовете на М. Покровски, твърдо придържащ се към „класовия подход“ при оценка на своите предшественици. Той обаче оспорва традиционната в руската историопис гледна точка за постоянната заплаха от степта и дори е на мнение, че тюркските номади от причерноморските степи са били културно по-силни от славяните. Сходни са възгледите и на В.Пархоменко, според когото Киевска Русия не е била нещо повече от „конкурент на

печенежките и половецките ханове“, така че за някаква нейна цивилизаторска роля едва ли може да се говори. Ученият пледира за преосмисляне на станалото традиционно мнение за бедността на номадската култура. „Страна, лежаща на търговските пътища от изток на запад, не може да бъде варварска“ – пише той – „и не биха могли да са полудиви чергари хора, които са пеели в песните си: ‘по-добре кости да сложа на своя земя, вместо славен да бъда на чужда’“. Сред съветските учени, които са смятали за „дълбока заблуда“ мнението, че отношенията със степта са се свеждали само до постоянна вражда и които са обърнали по-специално внимание на търговските връзки, е и А.Якубовски. Но най-ценните приноси в изучаването на куманите по това време, са дело не на съветските историци, а на Д.Расовски – един от прокудените от родината си поради болшевишката революция руски учени, чието име дълго е подминавано с мълчание от колегите му в Съветския съюз, може би и защото научната му продукция е обнародвана извън страната (включително в България). Приносите на Расовски бележат върха в изучаването на куманите в навечерието на Втората световна война и затова на тях в последния параграф е обърнато подобаващо внимание.

Третата глава информира за *Диференциация и задълбочаване на проучванията след Втората световна война до края на 70^{-те} години* (с. 245-416). В западната половина на разделения следвоенен свят отначало малко изследователи засягат въпроси, свързани по един или друг начин с куманската проблематика, докато на изток от „желязната завеса“ първите следвоенни работи върху куманския народ се появяват в онези страни, където и преди е имало засилен интерес към тази тематика. Такива са публикациите на Д.Дьорфи и К.Цегледи в Унгария, на А.Зайончковски и Т.Левицки в Полша и на С.Малов, В.Гордлевски, К.Кудряшов и А.Попов в Съветския съюз.

В началото на 50^{-те} години излизат единични приноси и на турски учени в изучаване на предосманските тюрки. Това трябва да се отбележи, защото дотогава в Турция тази проблематика е обект на ограничен интерес. Нова информация за куманите на Балканите е разкрита и от византолозите (Г. Острогорски). В Съветския съюз интерес представляват работите на Т. Грунин за паметниците на половецкия език, запазен и в XVI в. сред някои арменски общности. Въпросът за „армено-кипчакския“ ще продължава и по-късно да привлича вниманието на редица видни тюрколози, ангажирани по един или друг начин и с куманската проблематика. В първото следвоенно десетилетие обаче разработването на куманската тема е свързано най-вече с изучаването на ранните тюркски заемки в руския език (К. Менгес), на куманските топоними в Унгария и Румъния (Л. Рашони, И. Коня и И. Донат) и на материалните останки от половците (С. Плетньова), позволяващи да се градят хипотези за техния бит и култура, обществен строй и стопанство, „административно деление“ и военно дело. През 1959 г. в Германия е обнародван първият том на *Основите на турската филология*, в който А. фон Габен помества обобщаваща студия върху езика на *Codex Cumanicus*. Ученичката на В. Банг се връща към „Венецианския кодекс“ във втория том на *Основите*, където разглежда значението на неговите податки за изучаването на куманската литература. С тази проблематика се занимава и А. Тице използвал метода на фолклористичното сравнение при анализирането на куманските гатанки, което му позволява да разтълкува три от неразбираемите дотогава пасажи и да установи основните модели с привличането на аналогичен фолклорен материал от най-различни езици – тюркски, монголски, гръцки, персийски и дори тибетски.

През 60^{-те} и 70^{-те} години в куманологията дават своя принос редица учени –

А.Курьшжанов, Л.Лигети, М.Москов, Е.Боев, В.Каргалов, Д.Мончи-Заде, А. Бодролигети, В. Дримба и много дуги. Особено ценни са работите на Г.Фьодоров-Давидов, който за разлика от С.Плетньова насочва погледа си към епохата след монголското нашествие и разширява традиционните хронологични рамки в изучаването на половците. От втората половина на 60^{-те} години куманите привличат вниманието и на един от най-видните съвременни ориенталисти, украино-американския историк и лингвист О. Прицак.

Работите на Тице, Прицак и Дримба вливат свежа струя в потока от изследвания, посветени на куманското минало и език. Те са заявка за едно по-задълбочено отношение към тази комплексна проблематика и проправят пътя на новите по тематика разработки, които значително обогатяват куманологията в последвалите три десетилетия. В лингвистичната област особено ценни приноси дава В.Дримба, който се утвърждава като един от най-авторитетните изследователи на тюркския езиков материал в *Codex Cumanicus*. На базата на податките в паметника Л.Базен, а после и М.Моллова се опитват да реконструират куманския сезонен календар. В Унгария И.Мандоки-Конгур подлага на систематичен анализ куманските езикови останки (заемки в унгарски, диалектизми и ономастични податки); активизира се и изучаването на тюркизмите от руските извори, особено на източните елементи в *“Слово о полку Игореве”*. Много ценни в това отношение са приносите на Н. Баскаков.

За разлика от езиковата област, където през втората половина на века, въпреки критиките срещу структурализма и „буржоазните идеалистически“ течения, методите на съвременната лингвистика се прилагат и в Съветския съюз, историята, поради характера си на обществена наука, обвързана с политическата конюнктура, остава подчинена на догмите на „марксизма-ленинизма“. В 1971 г. се появява статията на А.Сатыбалов, чието заглавие подхожда повече на пред- или следвоенния период, но не и на времето, когато изучаването на куманите започва да навлиза в нов, по-задълбочен етап. Там са цитирани разсъжденията на Енгелс за първото голямо обществено разделение на труда, в контекста на които е потърсено и мястото на куманите. Други съветски историци обаче допринасят за разширяване на тематиката, засягайки въпроса за заселването на кумани в Кавказ (Н. Котляр, Н.Мургулия, Г.Федоров), ролята на кипчаките в Хорезм и средновековен Казахстан (С.Ахинжанов) и пр. Значителен е приносът на археолозите, обогатили познанията ни за характера на номадската материална култура и специфичните каменни изваяния (Ф.Арсланова и А.Чариков, Л.Гераскова и най-вече С.Плетньова), което позволява на Р. Рашев да се произнесе в полза на куманския произход на двете каменни статуи от с. Ендже, смятани дотогава за прабългарски. В Унгария ценни трудове биват обнародвани от А. Палоци-Хорват, а в Румъния с проблематиката се занимава и П. Дякону. В края на десетилетието излиза работата на Д.Дрюл върху *“Codex Cumanicus”*, която с анализа на материала и с проследяване на търговските взаимоотношения в региона разкрива „като исторически извор един труд, оценяван досега само като документ на един изчезнал език“ (Х.-В.Хаусиг). Но може би най-значимите работи от това време са дело на О.Прицак, обогатил неимоверно представата за куманското общество.

Четвъртата глава проследява **Развитието на куманологията в последните десетилетия на XX век** (с. 417-539). През 80^{-те} години изучаването на куманското минало и език продължава да се развива в прокараното вече русло, като разкритите нови аспекти хвърлят повече светлина върху различни детайли от същността на разглеждания народ. Наред с утвърдените учени като О.Прицак, С.Плетньова, Л.Лигети, А.Палоци-Хорват и пр.

по това време свои приноси в областта дават също П.Голден, М.Моллова и много други изследователи, към които се присъединява и българският историк Пламен Павлов. Отново вниманието е насочено към основните теми, отнасящи се до “*Codex Cumanicus*” и “*Слово о полку Игореве*”, към топонимичните, антропонимичните и другите езикови податки, към анализа и интерпретацията на писмените извори с оглед прецизирането и локализирането на историческите събития, а също към археологическите материали, допринасящи за осветляването на бита и духовната култура на куманите. По това време А.Палоци-Хорват очертава спецификата на куманския костюм, за да обобщи наблюденията си върху куманската тема в една монография от 1989 г. В началото на десетилетието в куманологията дебютира и един от учениците на Т.Халаси-Кун и продължител на най-добрите традиции в изучаването на евразийското минало, П.Голден, който се утвърждава най-напред като авторитетен изследовател на хазарите, преди да насочи погледа си и към куманите-кипчаки. М.Лъзьреску-Зобиан разглежда името *Кумания* като обозначение на Молдавия и Източна Влахия през XIII в.; И.Шюц се спира на слабо проучени аспекти на албано-куманските отношения; Я.Дашкевич предлага по-различен поглед към редица възлови въпроси относно същността на “*Codex Cumanicus*”, с който паметник се занимава и М. Моллова; С.Кляшторни търси податки за кипчаките в тюркските рунически надписи, а И. Вашари се спира на православните кумани и татари в Крим през XIII–XIV в. и на спорния въпрос за произхода на първите Асеновци.

През 80^{-те} и 90^{-те} години се появяват и много други проучвания, свързани с куманската проблематика. Но най-много в последните десетилетия на XX в. куманологията се обогатява с изключително задълбочените трудове на американския историк тюрколог Питър Голден – един от най-компетентните съвременни специалисти по миналото на източноевропейските конни народи, чиито работи са своеобразен еталон за качество на научните изследвания. Почти целият втори параграф на тази глава е посветен на него.

Последната пета глава ***Куманите в световната история. Опити за реконструкция*** (с. 540-692) има заключителен характер. В нея са анализирани също някои групи от въпроси, по които е било дебатирано в научната книжнина. Развитието на куманологията е пълно с идеи, разширили нейния хоризонт. Тяхната рецепция и модификация е обогатявала с допълнителни нюанси представата за куманите и е провокирала нови изследвания за уточняване, потвърждаване или отхвърляне на наложени се вече тези. Ярък пример за това ни дава тълкуването на самия етноним. На имената, с които са били обозначавани куманите и на противоречивите им интерпретации е посветен отделен параграф. Въпросът за името е в тясна връзка с проблема за произхода и „прародината“ на предците на куманския народ. Някои стари названия силно напомнят техния етноним, а това е водело до обърквания и прибързани съпоставки. Още Маркварт е разкритикувал обаче опитите за откриване на куманското име в Древния Изток. Такъв подход се отрича и от съвременната наука, но той все още се използва от патриотично и национал[истич]но настроените автори, когато търсят най-ранните корени на своя собствен народ. В друга посока отвежда названието на кипчаките и в параграфа е обърнато внимание на изказаните предположения за връзки с някои племена, покорени в II в. пр.Хр. от „източните хуни“ (*хсиунг-ну*) начело с Маотун. Анализирана е и хипотезата на Кляшторни за тъждеството на древните кипчаки с т. нар. *сири*, като е загатнато за възможен индоевропейски произход на народа ΥN *сир-и* (*сер-и*). Неговата история до включването на кипчаките в Кимекския съюз са обект на разискване в следващия параграф. Отделно е обърнато внимание на историко-политическия хинтерgrund, на който са протичали

етногенетичните процеси в Централна и Средна Азия. В един параграф се дискутират данните на Марвази, Ауфи и Матей Едески за миграционни вълни, които са запратили куманите към Европа. Те идват в източноевропейската степ след разгрома на Хазария и от 1055 г. вече се споменават в руските извори. На опитите за локализиране на отделните техни групи с уточняване границите на „половецкото поле“, както и за прецизиране на куманската политическа организация е посветен отделен параграф. Тук са изказани и предположения за следи от степната номадска традиция в началната фаза от възстановяването на средновековната българска държава. Социалната структура на куманите и въпросът за характера на техните взаимоотношения с уседналите съседи се дискутират в предпоследния параграф, а в последния е обърнато внимание на икономиката и материалната култура, на начина на живот, храната и военното дело, на следите, по които може да се съди за духовната култура (погребален обред, „каменни баби“ и пр.) и влиянията на световните религии над нея.

Етническата асимилация на бившите „господари на септа“ не изненадва. Тя не е свързана с податливостта на номадската култура към външни влияния, нито е била прекалено бърза – всъщност това е и тайната на нейния успех, превърнал разпръснатите из четирите посоки на света кумански потомци в унгарци, румънци и молдавци, българи, македонци (Ж.В. опааа, те такива животиня нема, они са българи!!!) и сърби, албанци и гърци, гагаузи, украинци и руси, грузинци и дагестанци, кумики и карачайци, татари, казахи и дори араби. Тяхната съдба показва как при нееднаквите условия на живот, породени от различна географска, икономическа и културна среда, езиково обкръжение и професионална принадлежност, една етническа общност (колкото и нехомогенна, все пак съществувала) може да бъде разбита на несвързани помежду си елементи. Накрая на тази глава се обърща внимание на някои все още неизследвани аспекти, задачи на фолклористи, лингвисти, археолози и историци.

Дисертационният труд е снабден с няколко *Приложения* (с. 693-800), от които Индексът на цитираните автори насочва към произведения, не всички от които са включени в библиографския списък. Самата библиография е по възможност доста подробна и съдържа всички издирени публикации, отнасящи се до куманската проблематика. Накрая са добавени и илюстративни материали.

* * *

Главните приноси на труда се свеждат до следното:

1. За пръв път в световната научната литература на едно място е събрана информация за основните произведения, жалонирани изучаването на куманите през вековете.

2. За пръв път е предприет опит за очертаване спецификата на куманската историография, като са показани взаимодействията между отделни учени и школи, рецепцията на идеи и тяхното по-нататъшно трансформиране, както и зависимостта на авторите от социално-политическия климат на епохата, в която творят.

3. В самото изложение, в бележките под линия, а и в последната глава нередко са предложени нови тълкувания по един или друг спорен въпрос, изказани са хипотези и са направени съпоставки между тезите на отделни учени, чрез които се цели по-пълното осветляване на проблематиката.

4. Допълнително е предложена библиографска информация за най-значимите изследователи на куманското минало и език, която на места надхвърля очертаванията на темата, но би била полезна на българския „потребител“. Приложената библиография от 593

заглавия, разположени на 44 страници, се отнася изключително до куманите и е единствена по рода си.

5. Очертани са параметрите и развоя на нова комплексна научна дисциплина, възникнала на границите между различни области на познанието, за която е въведено обозначението *куманология*.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА

1. Един неизчерпан извор: „Codex Cumanicus“. – *Векове*, 1982, № 6, 28-35.
2. За куманите в Източна Европа: С. А. ПЛЕТНЕВА. *Половци*. Москва 1990, 208 с. – *Исторически преглед*, 1992, № 1-2, 182-190.
3. *Bulgaro-Turcica 3*: История на изучаването на Codex Cumanicus. – *Историческо бъдеще*, 1997, № 1, 42-91; № 2, 29-74.
4. Живот, отдаден на науката. Проф. д-р Карл Хайнрих Менгес на 90 години. – *Историческо бъдеще*, 1998, № 1, 198-207.
5. XV. Yüzyılda Bulgaristan'da Kuman İsimbilimi. – In: *Osmanlı*, t. IX, 1, Ankara, 1999, s. 374-385.
6. Cumanian Anthroponymics in Bulgaria During the 15th Century. – In: *The Great Ottoman-Turkish Civilisation. Vol. 4: Culture and Arts*. Ankara, 1999, pp. 113-126.
7. Zum 90. Geburtstag von Prof. Dr. Karl Heinrich Menges. – *Linguistique Balkanique*, 1999/2000, № 1, 27-37.
8. *Bulgaro-Turcica 3-4*: История на изучаването на Codex Cumanicus. Куманско-печенежки антропоними в България през XV век. София: ИК Огледало, 2000, 320 с.
9. Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century. – In: *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafëievae*. Sofia: Amicita, 2001, pp. 315-332.
10. Quelques remarques sur l'étude du Mefküre Mollova „La véracité graphique turke du Codex Cumanicus, prouvée par les turkismes en bulgare“. – *Linguistique balkanique*, 41, 3, 2001, 223-238.
11. Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI.-XIV. Yüzyıllar). – In: *Türkler*, II, 13: *Doğu Avrupa'da Türkler*. Ankara, 2002, s. 796-809.
12. Kumans in Bulgarian History (Eleventh-Fourteenth Centuries). – In: *The Turks*, Vol. 1: *Early Ages, Part 9: Turks in East Europe*. Ankara, 2002, pp. 680-689.
13. За куманския етноним и неговата интерпретация. – В: *Турция, Балканите, Европа: История и култура. Изследвания в чест на професор Дженгиз Хаков*. София, 2003, с. 405-421.
14. Der Codex Cumanicus in der Forschungsgeschichte. – In: *Colloquio internazionale II codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia 6-7 dicembre 2002 [под печат].